

## TÜRKÇEDE ÖRTÜLÜ ANLAM OLUŞTURAN UNSURLAR VE ANA DİLİ ÖĞRETİMİNDEKİ İŞLEVLERİ

Yrd. Doç. Dr. Bilginer ONAN

Mustafa Kemal Üniversitesi Eğitim Fakültesi, [bilgineronan@gmail.com](mailto:bilgineronan@gmail.com)

Arş. Gör. Esra Nur TİRYAKİ

Mustafa Kemal Üniversitesi Eğitim Fakültesi, [esranurtiryaki@gmail.com](mailto:esranurtiryaki@gmail.com)

### Özet

*Bu çalışmada, Türkçede örtülü anlam oluşturan unsurlar, ana dili öğretimindeki işlevleri çerçevesinde ele alınmıştır. Çalışma, içerik olarak iki ana bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümde, Türkçede örtülü anlam oluşturan dokuz kavram üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda mecazlar, bağdaştırmalar / metafor, duygu değeri / çağrışımlar, aktarmalar, derin yapı yüzey yapı ayrımı gösteren cümleler, önvarsayım, sezdirimler, eksiltili anlatımlar, deyimler ve atasözleri örneklerle analiz edilmiştir. Bu kavramların, örtülü anlam oluşturma yönünden gerek nitelik gerekse kullanım açısından birbirlerinden farklı oldukları tespit edilmiştir. Özellikle uzak bağdaştırmalar, örtülü anlam oluşturan unsurların en tipik örnekleri olarak kabul edilebilir. Çalışmanın ikinci bölümünde, analiz edilen örtülü anlamlar ana dili öğretimindeki işlevleri çerçevesinde ele alınmıştır. Örtülü anlam oluşturan unsurun analizi ve dil eğitimindeki işlevleri aynı başlık altında değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmeler sonucunda, örtülü anlamların öğrencilerin soyut düşünme, yaratıcı düşünme ve yaratıcı dil becerilerini geliştirmede, bilgi işleme sürecinde bilgiyi uzun süreli bellekte kalıcı hâle getirmede ve okuma / anlama sürecinde etkili oldukları tespit edilmiştir.*

**Anahtar Kelimeler:** Türkçe, Örtülü Anlam, Ana Dili Öğretimi, Soyut Düşünme Becerisi

## THE FACTORS WHICH GENERATE IMPLICIT MEANING IN TURKISH AND THEIR FUNCTIONS IN MOTHER TONGUE TEACHING

### Abstract

*In the present study, the factors which generate implicit meaning in Turkish were addressed within the framework of their functions in teaching mother tongue. The content of the study is composed of two main parts. In the first part, nine concepts which generate implicit meaning were addressed. In this context, metaphors, syncretisms, emotion values/ connotations, citations, sentences which show the distinction of deep structure- surface structure, presuppositions, implications, idioms and expressions were analyzed with examples. It was determined that these concepts were different from each other in terms of both their features and their usages. Especially distance syncretism can be considered as the most typical example of factors which generate the implicit meaning. In the second part of the study, implicit meanings which were analyzed were addressed within the framework of their functions in mother tongue teaching. The analysis of the factor which generates an implicit meaning and its functions in mother tongue teaching were assessed under the same title. At the end of these assessments, it was determined that implicit meanings were effective in the processes of abstract thinking, creative thinking and developing creative language skills, making the knowledge permanent in the long-term memory in the information-processing process and reading/comprehension process.*

**Key Words:** Turkish, Implicit Meaning, Mother Tongue Teaching, Abstract Thinking Skill.

## Giriş

İnsanlar arasında bilgi alış verişini sağlayan kodlar içerisinde dil, çok yönlü ve karmaşık bir özelliğe sahip olması sebebiyle en yetkin ileti kodu olarak kabul edilmektedir. Dilin bu çok yönlü ve aynı zamanda karmaşık niteliği, insanlar arasında sürekli bir kullanıma sahip olmasından ve yapısal özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Dil; anlam, ses, şekil ve söz dizimi olmak üzere dört temel yapıdan meydana gelmektedir. Ses ve şekil yapılarının temel işlevi, anlam oluşturmaktır. Bu yapılar uzlaşımsal olarak anlamla örtüşmüş durumdadır. Ses ve şekil yapılarının anlamla örtüşmediği durumlarda örtülü anlam denilen kullanımlar ortaya çıkmaktadır. Örtülü anlam “bir sözcenin içerdiği açık anlam ile bu açık anlam üzerinden erişilebilecek öncül(ler) aracılığıyla sezdirilen anlamdır. Örtülü anlam sezdirilmeler aracılığıyla iletilir ve çıkarımlar yoluyla sezdirilir” (Kocaman vd, 2011: 206). Çıkarıma dayalı olarak sezdirilen örtülü anlamlar, zaman içerisinde uzlaşımsal bir nitelik kazanabilir. Bir zaman sonra, örtülü anlam içeren bir yüzey yapı karşısında ortak bir çıkarım gerçekleştirilmeye başlanır. Bütün örtülü kullanımların, uzak bağdaştırmalarda olduğu gibi, uzlaşımsal bir özelliğe sahip olduğunu söylemek zordur. Zihinsel gelişim çerçevesinde değerlendirildiğinde, uzlaşımsal olmayan örtülü anlamların yaratıcı düşünmenin geliştirilmesi açısından önemli olduğunu belirtmek gerekiyor.

Örtülü kullanımların iletişim sürecine belirli bir renk ve heyecan kattığını da söylemek mümkündür. Kelime oyunları ile kurgulanmış bir diyalog, kaynak ve alıcı arasındaki iletişimsel bağı ve etkileşimi güçlendirdiği gibi sürecin devamlılığını ve niteliğini de olumlu yönde etkileyecektir. Örtülü anlamlar dili kullanan bireyin zihninde asıl uzlaşım alanının dışında ikinci uzlaşımsal alanı oluşturmaktadır. Bu doğrudan doğruya birey açısından, dilin kullanım alanının genişlemesi demektir.

Bu çalışmada öncelikle Türkçede örtülü anlam oluşturan unsurlar, örtülü anlam oluşturabilme özellikleri ile birlikte ele alınacaktır. Bu özellikler belirlendikten sonra, ilgili kullanımların Türkçenin ana dili olarak öğretimi sürecindeki bilişsel işlevleri üzerinde durulacaktır. Bu bağlamda, örtülü anlamların öğrencilerin zihinsel becerilerini geliştirmede etkili oldukları düşünülmektedir. Özellikle soyut / kavramsal düşünme sürecine girmiş ilköğretim ikinci kademe öğrencileri için metin içerisindeki örtülü kullanımlar büyük bir önem taşımaktadır.

### 1. Türkçede Örtülü Anlam Oluşturan Unsurlar

Her dilde olduğu gibi Türkçede de ses / şekil ve anlamın örtüşmediği kullanımlar vardır. Türkçede örtülü anlam oluşturan unsurlar aşağıda sıralanmıştır.

- Mecaz
- Bağdaştırma / Metafor
- Duygu Değeri / Çağrışımlar

- Aktarmalar
- Eksiltili Anlatımlar
- Deyimler
- Atasözleri
- Derin Yapı Yüzey Yapı Ayrımı Gösteren Cümleler
- Önvarsayım ve Sezdirimler

Yukarıda sıralanan bu kullanımların ana dili öğretimi sürecinde, dil merkezli olarak öğrencilerin zihinsel becerilerini geliştirmede önemli işlevleri olduğu düşünülmektedir. Çalışmanın bundan sonraki bölümünde, örtülü anlam oluşturan yapılar, zihinsel becerileri geliştirmedeki işlevleri çerçevesinde ele alınacaktır.

### **1.1. Mecaz**

Türkçede örtülü anlam oluşturan unsurlardan biri mecazdır. Mecaz, “bir sözcüğün bir ilgi ya da benzetme sonucu gerçek anlamından sıyrılıp başka anlamda kullanılmasıdır. Mecaz anlamda sözcük, kendi sözlük anlamından tamamen kayarak başka bir sözcüğün yerine kullanılmaktadır” (Bayraktar, 2006: 152). Mecazda, kısmen de olsa uzlaşımsal nitelikli bir örtülü anlam özelliği vardır. “Söz ile onun işaret ettiği anlam arasındaki ilişki hakikatin dışındadır. Etkileyici, başarılı bir mecazda uygun bir benzemezlik ögesi aranmaktadır. Sözün gerçek, standart anlamının anlaşılması için bir ipucu bulunmalıdır. Mecaz, bütün dillerin doğasında vardır. Yaratıcı ve hayal gücüne dayalı edebiyat eserlerinde önemli bir anlatma vasıtasıdır. Hem şiirde hem de düzyazıda sıkça başvurulan mecaz, dil içinde başka bir dil yaratmak, dilin ifade imkânlarını sonsuz derecede genişletmek sanatıdır. Söze güzellik ve çekicilik kattığı gibi çağrışım zenginliği de sağlar” (Karataş, 2004: 308). Mecazlı kullanımlarda, gösteren ve gösterilen arasındaki ilişki değişime uğramıştır. Gösterilen, farklı bir gösterenle dile getirilir. Örtülü anlam özelliği bu noktada ortaya çıkar. Gösteren ve gösterilen kavramları arasında kurulan yeni ilişkide, birinci uzlaşımsal ilişkiyi çağrıştıracak bir ipucu vardır. Öğrencinin mecaz anlamı tespit edebilmesi için öncelikli olarak bu ipucuna ulaşması gerekir. İpucunu tespit ettikten sonra mecazî anlam üzerinde çıkarımlar yapmaya başlar. Türkçe dersleri çerçevesinde, kelimelerin mecaz anlamlarından yola çıkarak yaratıcı yazma becerilerini geliştirmeye yönelik çalışmalar yaptırılabilir. Dil içinde yaratılan bir başka dil üzerinden yapılan bu çalışmalar, öğrencilerin soyut (kavramsal / temsili) düşünme becerilerini de geliştirecektir. Özellikle şiir türündeki metinleri anlayabilmeleri için dil içindeki ikinci dile hâkim olmaları gerekmektedir.

### **1.2. Bağdaştırma / Metafor**

Türkçede, örtülü anlam oluşturan yapılardan biri de bağdaştırmalardır. Bağdaştırma terimi metafor olarak da adlandırılmaktadır. “Kelimenin Yunanca karşılığı olan metapherein, taşımak, aktarmak anlamına gelmektedir. Aristoteles *Poetika*’da metaforu yabancı isim, soydan türe, türden soya, türden türe aktarımlarda veya karşılaştırma yaparak, yani paralellik kurarak kullanmak

biçiminde tanımlamıştır. Günümüzde edebiyat çalışmalarında metafor terimi genelde Aristoteles'in en son bahsettiği şekliyle, yani iki nesne, olay veya ilişki arasındaki paralel, benzer ilişkiler biçiminde kullanılır. Aristoteles'in tanımlaması, metafor kullanımında hâlâ temel kabul edilen iki terimi içerir: *yabancı isim kullanımı* ve *anlam aktarımı*. Birincisi, her metaforda işaret edilebilecek bir şeye, yani bildik bağlamdan sapmaya atıfta bulunur. Aristoteles'in kullandığı bir örnekle açıklayacak olursak, *akşam* sözcüğü normalde günün bir bölümüne işaret eder; dolayısıyla *bir kişinin hayatının akşamı* metaforundaki *akşam* sözcüğü bir yabancı isimdir. Aktarım kavramı, sözcüğün her zamanki bağlamı içindeki yan anlamlarının yeni, yabancı bağlama aktarıldığını ifade eder. Nehrin tek yönde akması, *zaman bir nehirdir* metaforunda yeni bir bağlama aktarılan yan anlama bir örnektir" (Draaisma, 2007: 28). Anlam bilimi (semantik) çerçevesinde düşünüldüğünde bağdaştırma (metafor), "tamlama, deyim gibi söz varlığı içindeki öğeleri, tümce ya da sözceleri anlamlı, kabul edilebilir birimler hâlinde bir araya getirmedi" (Aksan, 2000b: 83). Bağdaştırmalar kendi içinde yakın ve uzak bağdaştırma olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır. Alışılmış (yakın) bağdaştırmalar, "anlam belirleyicileri ve anlam ayırıcıları arasında uyum bulunan bağdaştırmalardır. *Çavdar ekmeği, demir köprü, sokak lambası* gibi tamlamaların anlam ayırıcıları ve anlam belirleyicileri arasında bir uyum söz konusu olduğu için bu kullanımlar alışılmış (yakın) bağdaştırma olarak değerlendirilmektedirler. Anlam belirleyicileri ve anlam ayırıcıları arasında uyum bulunmayan bağdaştırmalar, uzak (alışılmamış) bağdaştırmalar olarak değerlendirilmektedir" (Aksan, 1999: 84). *Ağlayan merdiven, rüzgârın rengi, suyun hafızası* gibi kullanımlar, alışılmamış (uzak) bağdaştırmalar grubuna girmektedir. "Bağdaştırmalar, en az iki ögesi olan birleştirmeler olduğu için kelime anlamlarından yola çıkılarak açıklanamazlar. Bir kelime grubunun ya da cümlelerin anlamını, öğelerin dizimi ve birlikteliğini oluşturan kelimelerin anlamlarına bağlı olarak ortaya çıkan ilişki belirler. Bununla birlikte söz dizimi bakımından doğru kurulan bir cümle, kelime ve kelime gruplarının bağdaştırılmasıyla oluşan ilişki yönüyle anlamsız kabul edilebilmektedir. Örneğin, "Kitaplar yıllardır dinleniyor." cümlesi, dil bilgisi kurallarına uygun olduğu için doğru ve anlamlı kabul edilmektedir. Oysa cümlede *dinlen-*, canlı özne gerektiren bir fiil iken; bu fiili gerçekleştiren, cansız olmasına rağmen, *kitaplar* öznesidir. Bir cümledeki her türlü öge, bir kelime grubunda her türlü kelime arasında görülen bu dil olayını açıklayabilmek için kelimelerin temel anlamları, yan anlamları, mecaz anlamları dışında sahip oldukları duygu değerleri, tasarımları ve uzak-yakın çağrışımlarını değerlendirmek gerekmektedir" (Yıldırım, 2005: 29-30).

Metaforların ana dili eğitiminde öğrenme ve soyut düşünme becerilerini geliştirme noktasında iki temel işlevi olduğu düşünülmektedir.

Öğrenme sürecindeki işlevleri 17. yüzyıldan itibaren tartışılmaya ve araştırılmaya başlanmıştır. Yapılan araştırmalar, metaforların sadece edebî metinlerde değil, bilimsel literatürde de yaygın olarak kullanıldığını ortaya koymaktadır. "1657'de *Didactica Magna* adlı kitabında canlı tasvirlerle dayalı eğitimi

savunan Johannes Amos Comenius'tan yola çıkarak buna metaforların *Comenius işlevi* denmektedir. Comenius işlevi, eğitim kitapları üzerinde yapılan araştırmalarla olduğu kadar deneylerle de incelenmiştir. Reynolds ile Schwartz'ın yaptığı araştırmalar, metaforların, canlı sunumların eğitimdeki etkililiğine katkıda bulunduğunu ortaya koymuştur. Bu iki araştırmacı deneklere üzerinde çalışmaları için sekiz kısa metin vermiş. Her metnin sonunda bir sonuç cümlesine yer verilmiş. Metin okumasından sonra deneklerden okuduklarını anlatmaları istendiğinde, metaforlarla yazılmış sonuç cümlelerinin düz yazılmış sonuç cümlelerinden daha fazla akılda kaldığı görülmüştür. Hatta, bir metaforla biten metinleri okumuş olan deneklerin diğerlerine oranla metinle ilgili daha fazla ayrıntı hatırladığı anlaşılmıştır. Bu deney sonucunda Reynolds ile Schwartz, metaforların yeniden üretim sürecini daha kolay başlattığı ve daha uzun sürmesini sağladığı sonucuna ulaşmışlardır" (Draaisma, 2007: 37). Bu deney, metaforların bilgi işleme sürecinde öğrenme üzerindeki bilişsel işlevini göstermesi bakımından son derece önemlidir. Bu işlevin gerekçeleriyle ilgili olarak Paivio'nun görüşleri ikili kodlama sistemi çerçevesinde (Draaisma, 2007: 38) de şu şekilde dile getirilmektedir: "Paivio, deneysel ve teorik çalışmalara dayanarak, metaforların oluşturulmasında ve anlaşılmasında özerk bir işleyişe sahip olan ama karşılıklı bilgi alışverişinde bulunabilen iki sistemin rol oynadığını ileri sürmektedir. Biri dilsel bilgilerle ilgilidir ve sözel temsillerden yararlanır, bunları ardışık bir düzen içinde işlemeye geçirir. Diğer sistem, somut nesne ve olaylarla ilgili bilgileri işlemeye geçirir ve çoğunlukla görsel bir doğaya sahip olan imgelerde temsil edilir. Metaforlar, bu iki sistemin ortak çalışmasının ürünüdürler. Paivio, metaforların iletişim işlevini neden ikili kodlama sisteminin desteklediği sorusunu şöyle yanıtlar: Bir kere, özerk ama birlikte çalışan sistemlerin faaliyeti, uzun süreli bellekte bilgiye erişme hızını artırır. Bir metafor, sözel ve görsel olmak üzere iki çağrışım sürecini faaliyete geçiriyorsa eğer, bilginin bulunma ihtimali yüksektir. Yapılan deneyler, sözel olmayan temsillerin el altında olmasının, sözel materyalin yeniden üretilmesini kolaylaştırdığını göstermiştir. Resimler sözlere, somut sözcükler soyut sözcüklere göre daha iyi akılda kalır. Metaforların neden olduğu ikili kodlama, yeniden üretim aşamasında ortaya çıkmaktadır. Öğrenme açısından bakıldığında metafor, belleğin aynı anda birçok olayla avlanmasını sağlamaktadır." Bilgi işleme süreci çerçevesinde değerlendirildiğinde örtülü anlam oluşturan metaforlar, bilgiyi kısa süreli bellekten uzun süreli belleğe ikili kod sistemiyle kaydetmektedir. Bu durum kısa süreli bellekteki bilginin iki özerk ama etkileşimli birim yardımıyla uzun süreli belleğe aktarılması anlamına gelmektedir. Sözel ve görsel niteliğe sahip bu ikili kod, ara bul geriyeye getir sürecinde de devreye girmektedir. Bilgi, özerk ve aynı zamanda etkileşimli sözel ve görsel kodlar sayesinde hızlı bir şekilde hatırlanmaktadır. Bu çalışmalar, metaforların öğrenme ve bilgi işleme sürecindeki işlevini göstermesi bakımından son derece önem taşımaktadır.

Dil eğitimi açısından bağdaştırma (metaforların) ikinci temel işlevi, öğrencilerin soyut düşünme becerilerini geliştirme noktasında ele alınmalıdır.

Soyut düşünme, “Bilinen kavramları yeni durumlara ve ortamlara uygulayabilme, soyutlama ve genelleştirmelerden yararlanma yetisiyle tanımlanan bir düşünme biçimidir. Şeylerin ve olguların temel özelliklerini kavrama, durumun farklı yanlarını aklında tutma ve bir durumdan ötekine zihinsel olarak geçme, önceden tahmin edebilme ve planlama, sembolik düşünme ve sonuç çıkarma becerisi olarak tanımlanmaktadır” (Budak, 2000: 694).

İlköğretim ikinci kademe öğrencileri yaş grubu olarak bilişsel gelişim süreci içerisinde soyut işlemler dönemine geçmişlerdir. Bu süreç içerisinde, öğrencilerin soyut düşünme becerilerini geliştirecek çok çeşitli araçlar mevcuttur. Metin içerisinde kullanılan uzak bağdaştırmalar, metin aracılığıyla öğrencilerin soyut düşünme becerilerini geliştirmede önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Temalar içerisindeki metinlerde yer alan uzak bağdaştırmalar, öğrencileri dil merkezli olarak soyut düşünme becerilerini geliştirmede son derece önemlidir. Bu düşünceden hareketle, metinlerdeki bağdaştırma kullanımları hususunda ders kitabı yazarlarının bir farkındalık geliştirmeleri gerekmektedir.

Alışılmış bağdaştırmalar, aralarında anlamca ilgi kurulabilir iki unsurun birleşmesinden meydana geldiği için öğrencilerin zihnini dolaylı olarak alışılmamış bağdaştırmalara hazır duruma getirme işlevine sahiptirler. Bir başka ifadeyle bu kullanımlar, soyut düşünme sürecinin önemli unsurları olan soyutlama, bilinen kavramları yeni durumlara ve ortamlara uygulayabilme, nesnenin farklı durumlarını aklında tutma becerilerini geliştirmede son derece önemlidir. Alışılmış bağdaştırma özelliği gösteren *çavdar ekmeği* örneğinde bu durum görülmektedir. Bu örnekte, bilinen bir kavram olan *ekmeğin* farklı bir durumu dile getirilmektedir. *Çavdar ekmeği* kullanımı, *buğday ekmeği*, *kepek ekmeği*, *yulaf ekmeği* gibi ekmeğin diğer farklı durumlarından ayrılmaktadır. Burada bir soyutlama söz konusudur. Soyut düşünme sürecinin unsurlarından biri olan farklı durum ve ortamlar, bağdaştırma kullanımında anlam ayırıcı özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. Deyimler, uzlaşım olmaları için alışılmış bağdaştırma grubunda yer almaktadır. Alışılmamış bağdaştırmalarda ise bağdaştırmayı oluşturan anlam ayırıcı ve anlam belirleyici unsurlar arasında, toplumca onaylanmış, üzerinde uzlaşım sağlanmış bir uyum söz konusu değildir. Bu uyumun olmayışı, öğrencileri soyut düşünme sürecine yönlendirmektedir. Birbiriyle uyum içerisinde olmayan unsurlar arasında ilgi kurmaya çalışan öğrenci, genelleştirmelerden yararlanma, nesne veya olgunun farklı yanlarını aklında tutma, bir durumdan ötekine zihinsel olarak geçme, önceden tahmin edebilme, sembolik düşünme ve sonuç çıkarma gibi soyut düşünme sürecinin diğer aşamalarını kullanmaya başlayacaktır. *Körpe masa* örneğinde, birbiriyle anlamca uyum göstermeyen dar uzlaşım bir yapıyla karşılaşan öğrenci anlam ayırıcı ve anlam belirleyici unsurlar üzerinde ayrı ayrı genelleştirme, nesnelerin farklı özelliklerini hatırlama ve anlamsal geçiş yaparak bağdaştırmanın anlamı hakkında tahmin yürütür. Bir başka ifadeyle, *körpe* ve *masa* kelimelerinin anlamları üzerinden bir ilgi kurma çabası gösterir.

Sonuç olarak bağdaştırmalar (metafor), Türkçede örtülü anlam oluşturan unsurların başında gelmektedir. Dil öğretimindeki işlevleri açısından ele alındıklarında öğrenme, soyut düşünme ve yaratıcı düşünme becerilerini geliştirmede etkili oldukları söylenebilir.

### **1.3. Duygu Değeri / Çağrışımlar**

Türkçede örtülü anlam oluşturan unsurlardan biri de duygu değeri / çağrışımlardır. Duygu değeri, “bir göstergeye bağlı olarak insanda uyanan çeşitli duygular, beliren çağrışımlar şeklinde tanımlanmaktadır. Duygu değeri, temel anlam ögesi gibi kesin ve açık bir biçimde bir göndergeyi yansıtmamakta, birtakım belli belirsiz duygu ve tasarımlarla insan üzerinde etki sağlamaktadır” (Aksan, 2007: 194). Duygu değeriyle kazandırılan anlam öznedir. Kelimenin kullanıldığı zamana ve koşullara göre değişebilmektedir. Kişinin o anki psikolojik durumu duygu değeri üzerinde son derece etkilidir. Göstergelere verilen duygu değeri, iletişim terminolojisinde kendini açma kavramıyla daha ayrıntılı bir şekilde açıklanabilir. Joe Luft ve Harry Ingham tarafından geliştirilen Joharry Penceresindeki *gizli alan*, kelimelere yüklediğimiz duygu değerlerinin bulunduğu alandır. “Gizli alanda, kendimizle ilgili başkalarının bilmediği ama bizim bildiğimiz duygu, düşünce, özlem ve yaşantılarımız mevcuttur” (Çetinkaya, 2010: 164). Gizli alan, McKay (2006: 24)’e göre *gizli benlik* olarak da ifade edilmektedir. Gizli benlik; sırları içeren, düşünüp hissedilen ve saklanan her şeyin bulunduğu benlik alanıdır. Zaman zaman göstergelerle ilgili duygu değeri, diğerlerince bilinen fakat kişinin kendisi tarafından bilinmeyen *kör alanda* da muhafaza ediliyor olabilir.

Özellikle şiir dilinde sözcüklerin duygu değeri ön plandadır (Aksan, 2006b: 56-57). Türkçede örtülü anlam oluşturan bir kavram olarak duygu değeri (çağrışım), ana dili eğitiminde şiir türündeki metinler üzerinde yapılan anlama çalışmalarında öğrencilerin yaratıcı düşünme becerilerinin geliştirilmesi bakımından önem taşımaktadır. Bunun yanı sıra, öğrenme öğretme sürecinin zihinsel hazırlık sürecinde de duygu değeri / çağrışım kavramından yararlanılmaktadır. Bu süreçte, anahtar kelimelerle yapılan zihinsel hazırlık çalışmalarında, “anahtar kelimelerin çağrıştırdıkları anlamları açıklama, kelimeleri resimleme çalışmaları yaptırılmaktadır” (Güneş, 2007: 319). Benzer çalışmalar, zihinsel sözlüğü geliştirmeye yönelik uygulamalarda da yaptırılabilir. Bu tür uygulamalarda öğrenci, kelimenin bağlamsal anlamını gizli benliğindeki duygu değeri (çağrışım) ile bir arada düşünmekte bilinçaltını harekete geçirmektedir. Kelimelerin resimlerle eşleştirilmesine yönelik çalışmalarda da öğrencinin yaratıcı düşünme becerileri çağrışımlar yardımıyla geliştirilmektedir. Bu çalışmalar sayesinde öğrenciler sınıf ortamında özellikle uzlaşimsal olmayan çağrışımlar çerçevesinde zihinsel bir etkileşim içerisine girmektedirler

### **1.4. Aktarmalar**

Türkçede örtülü anlam oluşturan yapılardan biri de aktarmalardır. Bir dilde, göstergelerin birbirinin yerine kullanılması kavramların nitelikleriyle ilgilidir. Çok anlamlılığın oluşmasında etkin olan bu anlam olgusu ad aktarması terimiyle

karşılanmaktadır. Benzetmeler, aktarmaların ilk aşamasını oluşturmaktadır. “Bir insan için kullanılan *fitil gibi sarhoş* benzetmesi, ikinci bir aşamada yalnızca *fitilin* söylenmesiyle bir deyim aktarmasına dönüşür” (Aksan, 1999: 61). Benzetme yapısında, zamanla *kendisine benzetilen* unsur dışındaki yapıların kaybolmasıyla birlikte aktarma meydana gelir. *Fitil gibi sarhoş* benzetme yapısında, zaman içerisinde uzlaşma bağı olarak sadece *fitil* (kendisine benzetilen) bu yapıyı temsil eder hâle gelmiş ve aktarma gerçekleşmiştir. Aktarmalar sonucunda dil kendi sınırlarını aşar ve çevresiyle etkileşim kurar. Aktarmalar bu yönüyle dil ve kültür olguları arasında bir köprü vazifesi görmektedir. Aktarmalar, uzlaşım bir örtülü anlam özelliği göstermelerinin yanı sıra, konuşma ve yazı dilinde yaygın olarak kullanılmaları sebebiyle dilin kelime hazinesi içerisinde geniş bir alana sahiptir. Bu açıdan değerlendirildiğinde ana dili öğretiminde göz ardı edilmemesi gereken bir öneme sahip olduklarını söylemek mümkündür. Öğrencilerin alıcı ve üretici kelime hazinelerini kavram alanları yönünden zenginleştirmede aktarmalardan yararlanılabilir. Bilindiği üzere kavram alanı, “birbiriyle ilişkili ve birbirine yakın kavramların, eş anlamlıların, içinde düşünüldükleri alan olarak tanımlanmaktadır” (Aksan, 2004: 110). Kavram alanını oluşturan ve aralarında anlam ilişkisi olan kelimelerin her biri bir anlam değerine sahiptir. Dili kullanan birey, bu anlam değerleri arasından bir seçim yapar. Öğrencilerin yazılı ve sözlü boyutta oluşturdukları sözcelerde düşünce birimini tam olarak karşılayan doğru seçimler yapabilmeleri için bireysel dil becerilerinin dizisel (düşey / paradigmatik) eksen çerçevesinde geliştirilmesi gerekmektedir. Dizisel eksenindeki seçicilik becerisini geliştirmede aktarmalar önemli bir dilsel araç konumundadır. Yaşayan dilin en sık kullanılan göstergeleri olmaları sebebiyle dizisel eksen aktarmalar yönünde geliştirme çalışmaları ana dili eğitiminde bir zorunluluk hâline gelmiştir.

### 1.5. Eksiltili Yapılar

Türkçede örtülü anlam oluşturan unsurlardan biri de eksiltili yapılarıdır. “Eksilti, bir tümceden bir ya da birden çok ögenin silinmesi işlemini belirtmektedir. Her dilde, kendi kullanım olanaklarından yararlanılarak, birden çok tümceyi birbirlerine bağı olarak daha kısa söyleme biçimi vardır. Bunlar eksiltili yapı olarak tanımlanır. Eksiltili anlatım, anlam kaybına yol açmamak koşulu ile bir tümce içinden zamanla bazı sözcükleri atma işidir ya da kullanılmayışları anlatımda eksikliğe neden olmayacak sözcüklerin düşürülmesidir. Eksiltili anlatım, kullanılan bağlama ilişkin bir durumdur” (Günay, 2003: 68). Eksiltili yapılarda, dilin en az çaba yasası devreye girer. “*Çay istiyorum / Çay içmek istiyorum; Bu görüş yanlış / Bu görüşün doğru olduğu fikrine karşıyım*. Bu örneklerde de görüldüğü gibi, konuşurken dil bize hazırlanmış kısaltmalar verir; bu sebeple bazı kavramlar örtülü bir şekilde geçilir” (Bayrav, 1998: 85). Eksiltili anlatımlar gündelik konuşma dilinde kişiye önemli kolaylıklar sağlamaktadır. Doğru kullanıldıklarında etkili ve nitelikli bir anlatım biçimi oluşturmaktadır. “Bu tür kullanım ile düşünce, kısa ve özlü bir şekilde ortaya konmuş olur. Şiirsel bir anlatımda ise eksiltili anlatım alıcıda belli bir heyecan uyandırma ve coşkulandırma amacıyla kullanılabilir. Dilbilimsel olarak eksik anlatım



ya da okuyucudan tamamlanması istenen biçim, değişik şekillerde olabilir. Bu tür eksiltili anlatımların tamamlanması alıcının bireysel yanlarıyla, mantık, bir dili bilme ve bir dilin anlatım biçimlerini doğru kullanmayla da doğrudan ilgilidir” (Günay, 2003: 69).

Türkçenin ana dili olarak öğretimi sürecinde eksiltili anlatımlara özellikle metin ve etkinlik düzeyinde yer verilmesi gerekmektedir. Metinlerde bu tür kullanımlar üzerinde durularak öğrenciler Türkçenin anlatım olanakları hakkında bilgilendirilebilir. Yine, eksiltili ifadelerden yola çıkarak cümle düzeyinde farklı yüzey yapıların üretimine yönelik etkinlikler yapılabilir. Sözce örneklerinden yararlanarak bağlama uygun eksiltili ifade üretmeye yönelik çalışmalar yaptırılabilir. Yazma çalışmaları çerçevesinde, dilin eksiltme özelliğinden yararlanarak derin yapıyı değiştirmemek kaydıyla farklı hacimlerde yüzey yapıya sahip metin oluşturma çalışmalarına yer verilebilir. Eksiltili ifade kullanılmış bir sözcüden hareketle tahmin etme çalışmaları yaptırılabilir.

#### **1.6. Deyimler**

Türkçede, en az biri gerçek anlamının dışında kullanılan iki ya da daha çok sözcükten oluşan ve anlatıma canlılık katan kalıplaşmış sözcük gruplarıdır. Birçok deyim sözcüklerinin tamamı gerçek anlamlarını yitirip bütün olarak tek kavramı anlatır. Deyimlerdeki bu özellik nedeniyle, sözcükler genelde mecaz anlamı kazanmış olurlar.

“Deyimler, atasözleri gibi kalıplaşmış sözlerdir. Bir deyim sözcükleri değiştirilip yerlerine, aynı anlamda da olsa başka sözcükler konulamaz ve deyim söz dizimi bozulamaz. En az iki sözcükle kurulurlar. Sözcük öbeği durumundaki deyimler ve tümce durumundaki deyimler olmak üzere iki gruba ayrılırlar. Deyimlerin çoğunda, kalıplaşmış sözden çıkan anlam, sözcüklerin gerçek anlamları dışındadır” (Aksoy, 1993: 38-46).

Türkçenin ifade zenginliğini ortaya koyan deyimler, örtülü anlam özellikleri de göz önüne alındığında, Türkçenin ana dili olarak öğretimi sürecinde yararlanılması gereken unsurlardan biri olarak kabul edilmelidir. Ders kitaplarında yer alan “edebî ürünlerde deyimlerin kullanılması anlama güç katar ve anlatıma akıcılık kazandırır. Anlatıma kazandırılan bu özgünlük, ürünün edebî niteliğini artırır. Bu nitelik edebî ürünün dikkatlice dinlenmesini sağlar. Böylece çocuklar dinleme, dinleyerek sözcük dağarcığını geliştirme imkânı bulurlar. Daha da önemlisi dinlediğini anlama becerisi gelişir. Seviyelerine uygun edebî ürünleri dinlediklerinde öğrencilerin merak duygusu depreşir. Bir noktadan sonra değişik edebî ürünleri okuma ihtiyacı duyarlar. Usta yazarların anlatıma güç kazandırmak için yazılarında sıklıkla kullandıkları deyimleri, öğrencilerin içinde geçtiği edebî ürün üzerinde görmelerini sağlamak, işlevsel öğrenmenin gerçekleşmesinde büyük bir yeri vardır” (Göçer, 2010: 357).

Edebî ürünlerde metin kalitesini artırmanın yanı sıra, Türkçenin ana dili olarak öğretiminde deyimlerin diğer işlevlerinden de yararlanılmalıdır. Öncelikle,

deyimlerle ilgili, ilköğretimin bütün sınıf düzeylerine uygun olacak şekilde bir tasnif çalışması yapılmalıdır. Hangi sınıf düzeyinde hangi deyimlerin yer alacağı önceden belirlenmelidir. Sınıf düzeylerine göre belirlenen deyimlerin öğrencilerin bilişsel gelişim düzeylerine uygun olması gerekir. Tamamen örtülü anlam özelliği gösteren deyimlerin daha üst sınıf düzeylerinde gösterilmesi, bilişsel gelişim açısından uygun olacaktır.

İlköğretim birinci kademe düzeyinde gösterilen deyimlerin görsel materyallerle desteklenmesinde yarar vardır. Henüz soyut işlemler dönemine geçmemiş öğrencilerin deyimlerdeki örtülü anlamlara görsel yardımıyla ulaşmaları sağlanmalıdır. Bu yolla öğrencilerde oluşturulacak başarıma duygusunun sonraki yıllara bir olumlu etkiyle yansıtacağı unutulmamalıdır.

Uzak bağdaştırmalarla oluşturulmuş deyimlerle ilgili cümle ve metin düzeyinde yaptırılacak bağlam ve anlam değeri tespitine yönelik çalışmalar, öğrencilerin soyut düşünme becerilerini kazanmalarına yardımcı olacaktır. Soyut düşünme becerisinin geliştirilmesinde deyimler önemli dil malzemeleridir.

Deyim ile görsel / metin, ya da görsel / metin ile deyim eşleştirmesine yönelik çalışmalar, öğrencilerin analiz ve sentez yapabilme becerilerini geliştirecektir. Yine bu bağlamda, bir paragrafı bir deyimle ifade etme veya bir deyimden hareketle metin oluşturmaya yönelik çalışmalar, öğrencilerin bütünü kavrama becerilerini geliştireceği gibi akıl yürütme becerileri üzerinde de olumlu bir etki yaratacaktır.

Deyimler, dilin kelime hazinesini oluşturan temel dil birimlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Bu açıdan bakıldığında yapılandırıcı dil öğretim sisteminin ön plana çıkardığı *zihinsel sözlük* kavramıyla da doğrudan ilgilidir. Bu sebeple, öğrencilerin deyim bilgisini geliştirmeye yönelik çalışmalar, zihinsel sözlüğün gelişimine de katkıda bulunacaktır.

### **1.7. Atasözleri**

Her dilde, o dili konuşan ulusun yaşamda edindiği deneyimleri, vardığı yargıları, o ulusun bilgeliğini yansıtan atasözleri bulunmaktadır. Atasözleri de deyimler gibi bir dili konuşan ulusun maddî ve manevî kültürünü, yaşadığı ortamı ve yaşam koşullarını yansıtır” (Aksan, 2006a: 141).

Örtülü anlam özelliğine sahip olmaları nedeniyle atasözlerinin Türkçenin ana dili olarak öğretiminde önemli işlevleri olduğu düşünülmektedir. Bunlar şu şekilde sıralanabilir.

“Çok geniş ve çeşitli anlamlarda kullanılan atasözleri, günlük hayatta en çok başvurduğumuz sözlerdendir. Öğüt vermek, örnek göstermek, sözüme güç katmak, düşüncelerimize delil bulmak, duygu ve düşüncelerimizi en kısa yoldan belirtmek istediğimiz zaman atasözlerinden yararlanırız. Atasözleri, özellikle söyleyişi kuvvetlendirme, fikirlerimize kuvvetli bir kanıt oluşturma ve az sayıda cümle ile öz ifadeler kurabilme açısından konuşma ve yazma eğitiminde; ilgi ve merak uyandırma açısından dinleme eğitiminde; metindeki söyleyişleri daha

anamlı hâle getirip vurgu ve tonlamayı kolaylaştırma açısından okuma eğitiminde kullanılabilir ürünlerdir” (Baş, 2002: 62).

“Sözlü edebiyatın seçkin ürünlerinden biri olan atasözlerinden Türkçe dersinde anlama ve anlatma becerilerini geliştirmek amacıyla yararlanılır. Farklı alanlarda, atasözlerinin değişik işlevlerinden yararlanılarak söz ve yazı daha etkili hâle getirilebilir. Atasözleri sözlü ve yazılı anlatım çalışmalarında önemli pedagojik malzemedir. Anlatımı güçlendirir, içeriğe zenginlik katar. Düşünceleri daha anlaşılır ve etkili hâle getirir. İletilmek istenen mesaj bir atasözlü ile daha somut bir şekilde iletilebilir. Atasözleri, içeriğinde yer alan farklı anlamlardaki kelimelerle öğrencilerin söz varlığının gelişmesine katkı sağlayabilir” (Göçer, 2010: 356).

Atasözleri, örtülü anlam özelliği göstermelerine rağmen bir duygu ve düşünceyi somutlaştırma özelliğine sahip dil malzemeleridir. Duygu ve düşünceyi somutlaştırma işlevi, atasözlerini ana dili öğretiminde doğal bir anlama ve anlatma aracı hâline getirir. Bunun yanı sıra, sahip oldukları örtülü anlam özelliği, ana dili öğretiminde cümle düzeyinde anlam çalışmaları için uygun bir zemin oluşturmaktadır. Bu işlev, öğrencilerin kavramsal / soyut düşünme becerilerinin gelişimi açısından son derece önemlidir.

Deyimlerde olduğu gibi atasözlerindeki örtülü anlamlarla görsel materyallerin bir arada olduğu çalışmalar yaptırılabilir. Görsel materyaller, soyut düşünme becerisini geliştirme aşamasında olan öğrenciler için örtülü anlamları çözümlemede önemli bir işleve sahiptir.

Atasözlerinin ifade ettiği anlamlar üzerinden yaptırılan sözlü, yazılı ve görsel nitelikli çağrışım alanı çalışmaları, öğrencilerin yaratıcı düşünme becerilerini geliştirme sürecine olumlu bir şekilde yansıtacaktır.

### **1.8. Derin Yapı Yüzey Yapı Ayrımı Gösteren Cümleler**

Türkçede, örtülü anlam oluşturan unsurlardan biri de derin yapı yüzey yapı ayrımı gösteren cümlelerdir. Örtülü anlam oluşturan bu cümle tipleri üzerinde durmadan önce derin yapı ve yüzey yapı kavramlarını tanımlamak gerekiyor. Bu iki kavram, temelde gösteren gösterilen ilişkisine dayanmaktadır. “Gösterenler, bir simgeler dizgesidir. Ancak bu gösterenlerin gösterilen kısmında değişimler olabilmektedir” (Günay, 2004: 196). Dil, göstergelerden oluştuğuna göre yüzey yapı *gösteren*, derin yapı *gösterilen* yan olarak görülür. Yüzey yapı, dilin gözle görülen, kulakla duyulan somut yanını oluştururken derin yapı, var sayılanı işaret eder. Yüzey yapı, dilin söylenen – yazılan yanını; derin yapı, kavranan, algılanan yanını, yani anlamını gösterir. Bu nedenle derin yapının *temel anlamı*, yüzey yapının *anlatısal anlamı / söylemsel anlamı* karşılığı benimsenir (Üstünova, 2010: 698).

Sözce kullanımlarında yüzey yapının anlatısal anlamı ile derin yapının temel anlamı her zaman örtüşmeyebilir. Anlatısal anlam ile temel anlam arasındaki bu örtüşmezlik, örtülü anlam oluşturmaktadır. Türkçede bu durumu örnekleyen yapılar Dizdaroğlu (1974: 283-294) te şu şekilde sıralanmıştır.

1. *Değil* koşacı, bildirme kiplerinin olumsuz üçüncü tekil kişisiyle kurulu tümcelerde eylemden sonra getirilirse, biçimce olumsuz anlamca olumlu ad tümcesi kurar.

**Örnek:** Bu şüphe, mahallede oturan ve konağı yakından tanıyan komiserin de aklına *gelmemiş değildi*. (Gelmişti)

2. Gereklik kipindeki eylemden sonra *değil mi* sorusu getirilirse, biçimce olumsuz anlamca olumlu ad tümcesi kurulmuş olur.

**Örnek:** Her gün derslerimize *çalışmalı değil miyiz?* (Çalışmalıyız)

3. *Yok* sözcüğü ile biten *değil* koşacı eklenirse biçimce olumsuz, anlamca olumlu ad tümcesi olur.

**Örnek:** Türk tarihinde büyük zaferler *yok değildir*. (Vardır)

4. Bildirme kiplerinden birini almayan ve doğrudan doğruya *değil* koşacı ile kurulu olan tümceler de biçimce olumsuz anlamca olumlu ad tümcesidir.

**Örnek:** Her serseri ruh; yersiz *kimsesiz değildir*. (Yeri kimsesi vardır)

5. Olumsuz sorulu ad tümceleri de anlamca olumludur.

**Örnek:** Bu işin böyle sonuçlanacağını düşünecek *aklın mı yok?* (Var)

6. Biçimce olumsuz anlamca olumlu eylem tümcelerinde yüklem ya iki olumsuz eylemden oluşur, ya da yüklem olumsuz soru tümcesine dayalıdır.

**Örnek:** Şair sıfat kullanmasın demiyoruz. (Kullansın)

7. *Olmak* yardımcı eyleminin belirsiz geçmiş zaman, gelecek zaman, ya da geniş zamanlı ortaçlarının üçüncü tekil kişileri, yine olmak yardımcı eyleminin sorulu biçimiyle bir arada kullanılırsa, tümce anlamca olumludur ve kesinlik bildirir.

**Örnek:** Onu görmemiş *olur muyum?* (Kesinlikle gördüm)

8. Belirsiz geçmiş zamanla isteme kipleri dışındaki eylemlerin üçüncü tekil kişileri *değil* koşacıyla birlikte kullanılırsa, biçimce ve anlamca olumsuz ad tümcesi kurulur.

**Örnek:** O toplantıya biz *gelecek değiliz*. (Gelmeyeceğiz)

9. *Var* sözcüğü ile kurulu ve içinde yinelenmiş *ne...ne* bağlacı bulunan tümceler, biçimce olumlu anlamca olumsuz ad tümcesidir.

**Örnek:** O çağlar içinde ilçede *ne* doktor var, *ne* sağlık memuru. (Hiçbiri yok)

10. Yüklemi *var* sözcüğüne ya da ad soylu bir başka sözcüğe dayalı olumlu sorulu tümceler de biçimce olumlu anlamca olumsuz ad tümcesidir.

**Örnek:** Ölmemeye elde fermanım mı var? (Yok)

11. Yüklemi *var* sözcüğünün dışındaki ad ya da ad soylu sözcüklerle kurulu ve içinde *ne...ne* bağlacı bulunan tümceler de biçimce olumlu anlamca olumsuz ad tümcesidir.

**Örnek:** Ne mihnetim mihnet, ne demim demdir. (Mihnet de değildir, dem de değildir)

12. Yükleme buyruk kipinin üçüncü tekil ya da çoğul kişilerine dayalı ve kökteş iki eylemden oluşan tümcelerde, birincisi yeterli eyleminin koşul biçimindeyse, tümce biçimce olumlu anlamca olumsuz eylem tümcesidir.

**Örnek:** Biraz yağmur yağdı mı, Beyoğlu'nun yaya kaldırımlarında yürüyebilirsen yürü. (Yürüyemezsin)

13. Yükleme olumlu buyurma kipinden ya da *e!*, *a!* ünlemi ulanmış dilek kipinden oluşan tümceler de biçimce olumlu anlamca olumsuz eylem tümcesidir.

**Örnek:** Haddin varsa dön! (Dönemezsin)

14. Yükleme buyruk kipinde olan tümceye *gel de* ya da *yine* eklenerek biçimce olumlu anlamca olumsuz tümce kurulur.

**Örnek:** Böyle bir adama gel de inan! (İnanma)

15. Olumlu sorulu kimi tümceler de biçimce olumlu anlamca olumsuz eylem tümcesidir.

**Örnek:** Benim dilim döner mi böyle şeylere? (Dönmez)

16. Olmak eylemine dayalı olumlu sorulu tümceler de biçimce olumlu anlamca olumsuzdur.

**Örnek:** Bu şehre liman yapılmasından daha güzel bir şey olur mu? (Olmaz)

Derin yapı yüze yapı ayrımı gösteren cümlelerde, anlam ve biçim ayrıştığı için örtülü anlam meydana gelmektedir. Bu durum ana dili eğitimi açısından son derece önemlidir. "Biçimce (yüze yapıda) olumsuz olan bir cümlenin derin yapıda olumlu bir anlam içermesi, sözdizimsel algılama sürecinde bir karışıklık yaratabilir. Bu karışıklığı ortadan kaldırmak için yüze yapıların formüle edilerek örnek cümleler yardımıyla öğretilmesi gerekmektedir. Bu çalışmalar dil bilgisi öğretimi çerçevesinde anlama becerilerini geliştirmeye yönelik birer uygulama şeklinde gerçekleştirilebilir" (Onan, 2011: 324).

Yukarıda sıralanan cümle tiplerine ek olarak, Türkçede soru cümlelerinde de örtülü anlam özelliği görülmektedir. "Tümcenin sorulu biçimde olması, her zaman olumlu ya da olumsuz yanıt beklendiği, bir şeyin öğrenilmek istendiği anlamlarına gelmez. Soru yoluyla tümceye, *olasılık*, *ikircimlik*, *reddetme*, *yalanlama*, *beğenme*, *övme*, *yüceltme*, *tercih etme*, *şaşma*, *beklenmezlik*, *bilmezlikten gelme*, *bilinmezlik*, *olanaksızlık*, *güçlük*, *güven*, *rica*, *özür dileme*, *buyruk*, *yakınma*, *başa kakma*, *üzüntü*, *acıma*, *güçsüzlük*, *yetersizlik*, *küçümseme*, *azımsama*, *alay*, *önemsemezlik*, *kendini küçük görme*, *kızma*, *azarlama*, *korkutma*, *meydan okuma*, *kınama*, *suçlama*, *yargıyı sınırlama*, *yargıyı genişletme*, *kesinlik*, *özlem*, *söze duygusallık katma*, *gereksizlik* anlamları kazandırılır. Bu yolla anlatım ve deyiş daha renkli, daha canlı, daha etkin bir nitelik kazanır" (Dizdaroğlu, 1974: 305). Soru cümleleri Türkçede örtülü anlamın dışında örtülü anlam değerlerine sahip cümlelerdir. Soru cümlelerinin sahip olduğu örtülü anlam değerlerine metin işleme sürecinde mutlak suretle yer verilmelidir. Örtülü anlam değerlerinin belirli bir bağlamdan hareketle tespit edilebileceği düşüncesinden hareketle, metinde geçen canlı örnekler

üzerinden, Türkçenin anlatım boyutundaki inceliklerini ortaya koyan bu tip kullanımlar hakkında öğrenciler bilgilendirilmelidir.

### 1.9. Önvarsayım ve Sezdirimler

Önvarsayım ve sezdirimler, Türkçede sözcü düzeyinde örtülü anlam oluşturan unsurlar arasındadır.

Önvarsayım, “bir sözcüde dinleyiciye ulaştırılmak istenen bildirinin dışında kalan, tartışma götürmeyecek şekilde sunulan bilgi olarak tanımlanmaktadır. *Kardeşimin çocuğu hasta* tümcesinin içerdiği *Kardeşimin çocuğu var* ve *Çocuk hasta* önermelerinden birincisi önvarsayım, ikincisiyse sunulan bilgidir ” (Vardar, 1998: 162). Önvarsayım, üzerinde uzlaşma varılmış bilgi olma özelliği vardır. Kıran (2001: 222) göre önvarsayım “tümcenin yüzey yapısında görünmeyen anlamın parçaları arasındadır ve sözcüğün sözlüksel ya da sözdizimsel yapısına bağlı örtük bir tümcecik ve aynı zamanda karşısındaki itiraz etmesi zor olan bir söylem durumunu kapsayan bir edimsözdür. *Katil aramızda* cümlesi *Falanca öldürüldü* önvarsayımını içermektedir. Aynı biçimde, bir soru için kabul edilen yanıtlar, kendi önvarsayımlarını koruyan yanıtlardır. Günay (2003: 70) göre ise “önvarsayımlar (önvarsayım) kullanım bağlamından çıkartılabilecek bazı örtük bilgileri belirtir. *Hasan artık Hayfa’da yaşıyor* sözcüğü örtük olarak *Hasan’ın daha önce Hayfa dışında başka bir yerde yaşadığı* bilgisini de içermektedir.” Bu açıklamalar ışığında örtülü anlam oluşturan önvarsayım kavramının temel özellikleri şu şekilde tespit edilebilir:

1. İletilmek istenen asıl bildirinin (bilginin) dışında kalmaktadır.
2. Uzlaşım sal niteliklidir. Doğruluğu tartışılmaz.
3. Tümcenin yüzey yapısında görünmez.
4. Edimsöz niteliği taşır.
5. Dilsel ipuçları kullanılarak ulaşılır.

Önvarsayım la birlikte anılan hatta iç içe olan ve örtülü anlam oluşturan unsurlardan biri de sezdirimlerdir. “Sezdirim, bir bağlam ya da sözcüleme durumunda verilen bilgilerden çıkarım yoluyla ulaşılabilir bir bilgiyi belirtir. Tümcenin var olan yapısı içinde anlamsal ya da mantıksal akıl yürütme ile kazanılacak ek bilgileri içerir. Anlatı açısından her şeyi yüzeysel yapıda belirtmemek için yazar çoğunlukla bazı şeyleri sezdirir. Sezdirim, vericinin metninde açık olarak belirtmediği, ama dolaylı olarak çıkarılmasını istediği bilgilerdir. Yazarın dil kullanma becerisine bağlı olarak oluşur” (Günay, 2003: 71). Yine bir başka açıdan Sönmez (2009: 66-67) göre sezdirim “karşılıklı konuşma ortamında göndericinin alıcıya verdiği bilginin anlaşılmasına yardımcı olan anlamsal ipuçları olarak tanımlanır.” Bu açıklamalar çerçevesinde sezdirimin temel özellikleri şu şekilde tespit edilebilir:

1. Bağlam ya da sözcüleme durumundan çıkarılır.
2. Sezdirimde mantıksal akıl yürütme vardır.
3. Alıcının bilgi alt yapısı sezdirimde ön plana çıkar.
4. Anlamsal ipuçlarının kullanılarak çıkarsama yapılır.

Önvarsayım ve sezdirimin ortak ürünü, yine bu iki kavrama göre değişen çıkarım ya da çıkarsamadır. “Çıkarsama, sezdirime ya da önvarsayıma bağlı olarak ortaya çıkabilir. Sezdirime bağlı çıkarsama bağlamsaldır. Önvarsayıma bağlı çıkarsama dilseldir. Çıkarımda bulunabilmede varsayımsal olarak verici ile alıcının aynı dilsel ya da bağlama yönelik tutumlar sergilemesi, eşit ya da eşite yakın bir bilgi birikimine sahip olması gereklidir” (Günay, 2003: 72).

Örtülü anlam özelliği taşımaları sebebiyle önvarsayım ve sezdirimler Türkçenin ana dili olarak öğretiminde kullanılacak önemli bir potansiyel içermektedirler. Bu işlevler, çalışma çerçevesinde şu şekilde tespit edilmiştir;

Sezdirimler önemli ölçüde metni çözümleme aşamasında devreye girmektedir. “Dikkatli bir okurun gözünden kaçmayacak sezdirimler gerek çözümlemede, gerek yorumlamada önemli ipuçları olarak işlev görürler” (Günay, 2003: 70). Sezdirim öğrencilerin akıl yürütme, çıkarım yapma becerilerini geliştirmektedir. Sezdirim yoluyla öğrencinin sahip olduğu bilgi alt yapısı (ön bilgileri) harekete geçer. Metni anlama ve yorumlama çalışmalarında bilindiği üzere yapılandırıcı sistem ön bilgileri kullanmaktadır. Ön bilgiler aracılığıyla çocuk, önceki öğrenmelerde sahip olduğu bilgileri yeni öğrenmeler için kullanmış olur. Bu noktada çocuğun metni çözümleme becerisini, daha önceki öğrenmelerde edinmiş olduğu bilgiler belirlemektedir. Sezdirimi bağlam ya da sözcemeleleme durumu belirlediği için bu iki kavramdan hareketle çıkarım yapan çocukta bütünü algılama becerisi gelişir.

Önvarsayım ve sezdirim kavramları, Türkçenin ana dili olarak öğretimi sürecinde yapılandırıcı sistemin önemsedığı bir uygulama olan tahmin etme çalışmalarında kullanılabilir. Tahmin etme çalışmaları, öğrenme öğretme sürecinin zihinsel hazırlık aşamasında, metni tanıma çalışmalarının ardından yaptırılmaktadır. “Bütün okuma etkinliklerinden önce çeşitli tahminler yaparak düşünce üretmek önemli bir çalışmadır. Tahmin etmenin çeşitli durumları öğrencilere örneklerle gösterilmeli, mantığı açıklanmalı, aşamaları gösterilmeli, tahminin başarılı olup olmadığını kontrol etme biçimi gösterilmelidir. Öğrencilerin metnin başlığından, görsellerinden, anahtar kelimelerinden yararlanarak metnin içeriği hakkında tahmin yapmaları sağlanmalıdır. Tahmin etme çalışmaları hayal ederek değil, metindeki ipuçları kullanılarak yapılmalıdır. Tahminlerin doğruluğu sürekli kontrol edilmelidir. Tahminlerin gelişim durumu düzenli olarak izlenmelidir” (Güneş, 2007: 320). Çocuk, metinde geçen bağlamsal ve dilsel ipuçlarını kullanarak metinle ilgili tahminler yapar. Yaptığı tahminleri bu sayede sağlam ipuçlarına dayandırabilir. Yapılandırıcı sistemdeki tahmin etme çalışmalarının sorgulayıcı niteliği göz önüne alındığında bu iki kavram daha da önemli hâle gelmektedir. Yapılandırıcı yaklaşıma göre metinle ilgili tahminde bulunan bir öğrenciye yaptığı tahminle ilgili olarak “*Niçin böyle tahminde bulundun? Metinde geçen hangi ipuçlarını kullandın?*” şeklinde sorular sorulmalıdır ve bu sorulara verilen cevaplar düzenli olarak izlenmelidir. Önvarsayım ve sezdirim kavramları ile ilgili olan bu çalışmalar, çocuğun metni kolayca izlemesine ve metinle ilgili unsurları zihinsel çözümlemesine zemin hazırlar. Öğrencilerde metne karşı merak duygusu uyandırır. Yazar ile okuyucu arasındaki

bilgi aktarımının akıcı bir şekilde gerçekleşmesi bakımından da son derece önemlidir. Bilişsel açıdan önvarsayım ile ilgili çalışmalardan sonra sezdirime yönelik çalışmalar yaptırılmalıdır. Bir başka ifadeyle, öncelikle dilsel ipuçlarından hareketle çıkarımlar yaptırılmalı, ardından bağlamsal ipuçlarından hareket edilmelidir.

### **Sonuç ve Öneriler**

Örtülü anlam oluşturan unsurların Türkçenin ana dili olarak öğretimi sürecindeki işlevlerini inceleyen bu çalışmada örtülü anlamların dil eğitimindeki işlevleriyle ilgili olarak şu sonuçlara ulaşılmıştır:

1. Uzlaşımsal nitelikli bir örtülü anlam özelliğine sahip mecazlı ifadeler, dil içinde ikinci bir dil olma özelliği göstermektedir ve dilsel gelişimle yakından ilgili olan soyut düşünme becerisini geliştirmede önemli işleve sahiptir. Bu sebeple, şiir türü metinlerde geçen mecazlı ifadeler üzerinde durulmalı, öğrencilerin zihinsel sözlüğü bu kullanımlar yönünden geliştirilmelidir. Mecazlı ifadelerin üretici kelime hazinesini geliştirici yönde kullanımına da özen gösterilmelidir.

2. Bağdaştırma / Metafor, edebî ve bilimsel metinlerde sıkça kullanılan ve örtülü anlam içeren unsurlardır. Metaforlar, bilgi işleme modeli çerçevesinde, bilginin hızlı bir şekilde, kısa süreli bellekten uzun süreli belleğe aktarımında bilişsel bir işleve sahiptirler. Bu bilgi, Türkçe öğretiminde metnin dil yapısı ile öğrenme arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktadır. Metindeki metafor sıklığı ile öğrenme arasında doğrudan bir ilgi söz konusudur. Sadece Türkçe dersi değil, bütün ders kitabı yazarlarının metin seçiminde metafor kullanımını bir ölçüt olarak kabul etmesi gerekmektedir. Bunun yanı sıra metaforlar, kavramsal düşünme becerisinin gelişimine de katkıda bulunmaktadır. Özellikle uzak bağdaştırmalar üzerinden yapılacak çalışmalar, öğrencilerin soyut düşünme becerilerinin gelişimine katkıda bulunacaktır. Örneğin, görme duyu alanına ait bir algının işitme, tat veya dokunma duyu alanlarından biri veya birkaçı ile ifade edilmesine yönelik yazma çalışmaları öğrencilerin zihinsel sözlüklerine metaforlar yönünden bir esneklik kazandıracaktır.

3. Örtülü anlam oluşturan duygu değeri kavramının şiir türündeki metinler vasıtasıyla öğrencilerin yaratıcı düşünme becerilerini geliştireceği düşünülmektedir. Türkçe öğretiminde özellikle zihinsel hazırlık sürecinde anahtar kelimeler üzerinden yapılan çalışmalarda duygu değeri kavramından yararlanılabilir. Anahtar kavramlarla ilgili çağrışım alanı çalışmaları yaptırılarak öğrencilerin metin üzerindeki anlam alanları genişletilebilir.

4. Çok anlamlılığın oluşmasında etkili olan aktarmalar, dizisel (seçimlilik) eksen çerçevesinde öğrencilerin zihinsel sözlüklerini geliştirmede önemli birer dilsel araç olarak kullanılabilir. Aktarmalar yoluyla anlam alanı genişlemiş bir kavramın farklı bağlamlarda kullanımına yönelik çalışmalar yaptırılabilir.

5. Kullanılan bağlamla doğrudan ilgili olan eksilteli anlatımlardan Türkçenin ana dili olarak öğretimi sürecinde metin ve etkinlik düzeyinde yararlanılabilir. Eksilteli ifadelerden yola çıkarak cümle düzeyinde farklı yüzey yapıların üretimine yönelik çalışmalar yaptırılabilir. Tahmin etme çalışmalarında kullanılabilir.



6. Kalıplaşmış bir örtülü anlam özelliği taşıyan deyimler, yaş düzeylerine uygun olarak tasnif edilip özellikle birinci kademedeki görsel materyallerle desteklendiğinde soyut düşünme becerisini geliştirmede önemli bir dilsel araç konumuna gelecektir. Deyimlerin örtülü anlam özelliği Türkçe öğretiminde mutlak suretle görsel materyallerle desteklenmelidir.

7. Oldukça geniş ve çeşitli anlam özelliğine sahip olan atasözleri duygu ve düşünceleri somutlaştırma işlevine sahip olmaları nedeniyle cümle düzeyinde anlam çalışmaları için uygun bir zemin oluşturmaktadırlar. Anlam çalışmaları için yapılan uygulamalarda görsel materyallerden yararlanılması gerekmektedir. Atasözlerinin ifade ettiği anlamlar üzerinden yaptırılan sözlü, yazılı ve görsel nitelikli çağrışım alanı çalışmaları, öğrencilerin yaratıcı düşünme becerilerinin gelişimine katkıda bulunacaktır.

8. Derin yapı yüzey yapı ayrımı gösteren cümleler, cümle düzeyinde örtülü anlam özelliği gösteren unsurlardır. Derin yapı yüzey yapı ayrımı gösteren cümleler açısından Türkçe son derece zengin bir dildir. Bu tür cümlelerde anlatsal anlam ile temel anlam arasında bir örtüşme vardır. Sözlü ve yazılı dilde son derece yaygın bir şekilde kullanılmakla birlikte anlama süreci açısından büyük önem taşımaktadırlar. Bu tür yapılarla karşılaşan öğrencilerin anlama hızlarını artırmak için dil bilgisi derslerinde gereken önemin verilmesi gerekmektedir.

9. Önvaryım ve sezdirimler, Türkçede sözce düzeyinde örtülü anlam oluşturan unsurlardır. Bu iki unsur, öğrenme öğretme sürecinde zihinsel hazırlık ve metni çözümleme aşamasında devreye girmektedir. Bunun yanı sıra, yapılandırıcı yaklaşımla önem kazanan ön bilgi kazandırmada önvaryım ve sezdirim kavramlarından yararlanılabilir.

Önvaryım ve sezdirimler, ana dili öğretiminde öğrencilere mantıklı ve doğru tahmin yapabilme becerisinin kazandırılmasında da kullanılabilir. Yapılandırıcı yaklaşıma göre tahmin etme çalışmalarında sorgulamaya yönelik aşamalı bir yol izlenmesi gerekmektedir. Yapılan tahminler belirli ipuçlarına dayanmalıdır. Önvaryım ve sezdirim kavramlarıyla izah edilen bağlamsal ve dilsel ipuçları öğrencilerin doğru tahminlerde bulunmalarına olanak sağlayacak zeminler oluşturmaktadır.

Sonuç olarak, Türkçede örtülü anlam özelliği oluşturan unsurlar ayrı ayrı analiz edildiğinde, bu unsurların ana dili öğretimindeki temel işlevlerinin soyut düşünme becerisini geliştirme noktasında ortaya çıktığı söylenebilir. Türkçe öğretiminin temel hedeflerinden biri de öğrencilere soyut (kavramsal) düşünme becerisini kazandırmaktır. Soyut düşünme becerisinin geliştirilmesi sürecinde örtülü anlam oluşturan unsurlar önemli birer dilsel araç konumundadır. Öğrenme öğretme süreci açısından öğretmenlerin bu farkındalığa sahip olmaları son derece önemlidir. Metin içerisinde örtülü anlam taşıyan bir yapıyla karşılaştıklarında bu yapıdan uygulama düzeyinde yararlanmaları gerekmektedir. Uygulama düzeyinde yapılan bu çalışmalar aynı zamanda, soyut düşünme ile bağlantılı olan yaratıcı ve sezgisel düşünme becerilerinin gelişimine de katkıda bulunacaktır.

### Kaynakça

- Aksan, D.(2006a). *Anadilimizin Söz Denizinde*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Aksan, D.(2006b). *Anlambilim*. Ankara: Engin Yayınevi.
- Aksan, D. (2004). Dilbilim ve Türkçe Yazıları. *Kelimebilimi ve Anlambilimi Ölçütlerinden Yararlanarak Bir Yazı Dilinin Eskiliğini Saptama Yolları, I: Kavram Alanı – Kelime Ailesi İlişkileri ve Türk Yazı Dilinin Eskiliği Üzerine*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Aksoy, Ö. A. (1993). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Baş, B. (2002). “Türkçe Temel Dil Becerilerinin Öğretiminde Atasözlerinin Kullanımı”. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*. 12 (2), 60-68.
- Bayraktar, N. (2006). *Dil Bilimi*. Ankara: Nobel Yayınevi.
- Bayrav, S. (1998). *Yapısal Dilbilim*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Budak, S. (2000). *Psikoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Çetinkaya, B. (2010). “Kişilerarası İlişkiler ve İletişimde Kendini Açma”. (Ed. Alim Kaya. *Kişilerarası İlişkiler ve Etkili İletişim*). Ankara: Pegem Akademi.
- Dizdaroğlu, H. (1974). *Tümcebilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Draaisma, D. (2007). *Bellek Metaforları*. İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Göçer, A. (2010). “Türkçe Öğretiminde Çok Uyaranlı Bir Öğrenme Ortamı Oluşturmak İçin Seçkin Edebî Ürünlerden Yararlanma”. *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 27, 341-369.
- Günay, D. (2003). *Metin Bilgisi*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Güneş, F. (2007). *Türkçe Öğretimi ve Zihinsel Yapılandırma*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Kılıç, V. (2009). *Anlabilime Giriş*. İstanbul: Papatya Yayıncılık.
- Kocaman, A. (2011). *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Mckay, M. (2006). *İletişim Becerileri*. Ankara: HYB Yayıncılık.
- Onan, B. (2011). *Anlama Sürecinde Türkçenin Yapısal İşlevleri*. Ankara: Nobel Yayınevi.
- Üstünova, K.(2010). “Yüzey Yapı - Derin Yapı Kavramları Üzerine”. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 5(4).
- Yıldırım, A. D. (2005). *Bahaettin Karakoç'un Şiirlerinde Sıra Dışı Bağdaştırmalar*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Vardar, B. (1998). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yayınları.